

בבא בתרא – פרק א – השותפין

- א. פתיחה
- ב. מבנה וחלוקה
- ג. נושא הפרק ומבנהו
- ד. המבנה הכיאטי ומשמעותו
- ה. מרצון ועד כפיה
- ו. זכות ההגדרה העצמית
- ז. משנה א וסוגיית הבבלי הראשונה

א. פתיחה

מאמר זה נכתב בעקבות שיעורו של הרב אברהם וולפיש שנמסר בישיבה בזמן חורף ה'תשס"ח. הרב וולפיש הצביע על הקשר בין הפתיחה והחתימה בפרק "השותפים", הפרק הראשון של מסכת בבא בתרא, והניח את היסודות למסגרת הספרותית שלו. דבריו עם בבחינת "בית שער" לפרק. מאמר זה נכנס בשער זה אל החצר עצמה, ועוסק בניתוח המשניות שבגוף הפרק, במבנה, ובמשמעותן.

שאלות רבות עולות עם לימוד פרק זה. עלפניו כרוכות בו הלכות רבות שהקשר ביניהן כללי ורופף. בתחילתו עוסק הפרק בבניית כותל בחצר (משנה א), אחר-כך עובר להקפת גדרות בבקעה (משנה ג), בהמשך עובר הדיון לכפיה של בני החצר את היחיד לשלם על שער (משנה ה), ולבסוף, מופיע הדיון על אפשרויות החלוקה בין שותפים בתחומים שונים: חצר, גינה, טרקלין ושובך.

מהו היסוד הערכי העומד בבסיס הפרק ההלכתי? מהו הרצף הספרותי של הפרק?

ב. מבנה וחלוקה

ראשית כל, נציג את משניות הפרק ברצף:

[א] השותפין שרצו לעשות מחיצה בחצר בונין את הכותל באמצע מקום שנהגו לבנות גויל גזית כפיסין לבינים בונים הכל כמנהג המדינה בגויל זה נותן שלשה טפחים וזה נותן שלשה טפחים בגזית זה נותן טפחיים ומחצה וזה נותן טפחיים ומחצה בכפיסין זה נותן טפחיים וזה נותן טפחיים בלבנים זה נותן טפח ומחצה וזה נותן טפח ומחצה לפיכך אם נפל הכותל המקום והאבנים של שניהם:

[ב] וכן בגנה מקום שנהגו לגדור מחייבין אותו אבל בבקעה מקום שנהגו שלא לגדור אין מחייבין אותו אלא אם רוצה כונס לתוך שלו ובונה ועושה חזית מבחוץ לפיכך אם נפל הכותל המקום והאבנים שלו אם עשו מדעת שניהן בונין את הכותל באמצע ועושים חזית מכאן ומכאן לפיכך אם נפל הכותל המקום והאבנים של שניהם:

[ג] המקיף את חבריו משלש רוחותיו וגדר את הראשונה ואת השניה ואת השלישית אין מחייבין אותו רבי יוסי אומר אם עמד וגדר את הרביעית מגלגלין עליו את הכל:

[ד] כותל חצר שנפל מחייבין אותו לבנותו עד ארבע אמות בחזקת שנתן עד שיביא ראייה שלא נתן מארבע אמות ולמעלה אין מחייבין אותו סמך לו כותל אחר אף על פי שלא נתן עליו את התקרה מגלגלין עליו את הכל בחזקת שלא נתן עד שיביא ראייה שנתן:

[ה] כופין אותו לבנות בית שער ודלת לחצר רבן שמעון בן גמליאל אומר לא כל החצרות ראויות לבית שער כופין אותו לבנות לעיר חומה ודלתים ובריה רבן שמעון בן גמליאל אומר לא כל העיירות ראויות לחומה כמה יהא בעיר ויהא כאנשי העיר שנים עשר חודש קנה בה בית דירה הרי הוא כאנשי העיר מיד:

[ו] אין חולקין את החצר עד שיהא ארבע אמות לזה וארבע אמות לזה ולא את השדה עד שיהא בה תשעה קבין לזה ותשעה קבין לזה רבי יהודה אומר עד שיהא בה תשעת חצאי קבין לזה ותשעת חצאי קבין לזה ולא את הגנה עד שיהא בה חצי קב לזה וחצי קב לזה רבי עקיבא אומר בית רובע ולא את הטרקלין ולא את המורן ולא את השוכך ולא את הטלית ולא את המרחץ ולא את בית הבד עד שיהא בהן כדי לזה וכדי לזה זה הכלל כל שיחלק ושמו עליו חולקין ואם לאו אין חולקין אימתי בזמן

שאינן שניהם רוצים אבל בזמן ששניהם רוצים אפילו בפחות
מכאן יחלוקו וכתבי הקודש אף על פי ששניהם רוצים לא
יחלוקו:

לדעתי, פרק זה מחולק לשלושה קבצים מובחנים היוצרים מבנה לכיד של פירמדה: א-
ב-א. במרכזו ובשיאו של הפרק נמצאת משנה ה, שנראית מנותקת מכל ההקשר: כופין אותו
לבנות בית שער וכו'. מערכת המושגים ההלכתית – כופין – וכן ההקשר – בניית שער,
זונים מכל הפרק, שעוסק בכתלים והפרדות בין שכנים בחצר ובבקעה. עם כל זאת, נראה
שמשנה זו מהווה את הלב המקרין על שאר הפרק.

ג. נושא הפרק ומבנהו

הפרק עוסק בחיובים ממוניים הנובעים מזכות ההגדרה העצמית של פרט או קבוצה.
לעולם, זכותו של האחד מהווה חובה כלפי אחר לאפשר את מימושה של הזכות.
זכות/חובה זו מצויה על רצף ותנודות של רצון והכרח. מחד, ישנן זכויות של פרט
(המצמיחות את חובת השכן), שנובעות מרצונו החופשי של אחד השותפים. מאידך, ישנן
זכויות הנובעות ממנהג המדינה או מחיוב משפטי אחר. היחס בין הרצון החופשי, החובה
או המנהג מקיים איזון משתנה בפרק. נעקוב אחר המונחים ההלכתיים בפרק ונגלה שיש
בהם בכדי לסמן את מערכת היחסים בין פרטים לבין עצמם, ואת מערכת היחסים בין הפרט
והקהילה.

הרצף המונחי של הפרק הוא כדלהלן:

	קובץ א	
משניות א-ד	}	רצון משותף < מנהג
		מנהג < חיוב
		חיוב < חיוב גדול

קובץ ב

כפיה - משנה ה

קובץ ג

מנהג < רצון משותף - משנה ו

קובץ א

קובץ זה כולל את משניות א-ד. קובץ זה מחולק לשני קבצי משנה:

משניות א-ב = קובץ-משנה 1.

משניות ג-ד = קובץ-משנה 2.

שני קבצי משנה אלו מופיעים כתמונת ראי, ויש בהם מימד של התפתחות.

משניות אלו עוסקות בתפאורה משותפת: חצר, גינה ובקעה. במקרים אלו עוסקים אנו בהפרדה בין שכנים באמצעות כותל (בחצר) או גדר (בגינה או בקעה). התבנית של כל משנה המופיעה בקובץ היא זהה, ומורכבת משלושה חלקים:

א. המקרה – רצון (דרישת) אחד הצדדים ,

ב. הדין – בונים/מחייבין,

ג. השלכה – לפיכך אם נפל הכותל.

המונחים ההלכתיים משתנים ממקרה למקרה. ואולם, קצב השינוי נשאר זהה. כפי שהוצג בתרשים, המונחים מקיימים מבנה של שרשרת: מונח מסיים הוא הפותח את המקרה שלאחריו, וכך בכל משנה. עוצמת המונחים הולכת וגוברת: החל מרצון משותף עובר למנהג, חיוב וכלה בחיוב מוגבר.

מבנה "קובץ-משנה" 1 (משניות א-ב)

משנה א פותחת במקרה של חלוקה בחצר הנובעת מרצון חופשי מוחלט של שני הצדדים. רצון זה מוביל לחובה המבוססת על מנהג המדינה. ההלכה המסיימת קובץ זה (ב) עוסקת גם היא במקרה של רצון חופשי של שני הצדדים, והפעם בבקעה, שבה, בניגוד לחצר, אין מנהג לגדור. שתי הלכות אלו מקיימות קשר לשוני ברור. בשתייהן מופיעים המונחים הבאים: רצו (מדעת שניהם), בונים באמצע, האבנים של שניהם. בתווך ישנן שתי הלכות בהן היחס בין מימד הרצון והמנהג שונה. בגינה ובבקעה הרצון נעלם, ומנהג המדינה הוא זה שקובע האם ניתן לחלוק או לא. המונח ההלכתי "בונים" נעלם ותחתיו מופיע המונח "מחייבים". כלומר, במקום שישנו מנהג ישנה חובה. עברנו אם כן מרצון משותף שמוביל למנהג, אל מצב שישנו מנהג שמוביל לחובה. המילה הרכה "בונים" המקרינה אווירה של שיתוף פעולה, התחלפה בחובה. ההסבר לכך ברור – במשנה א הרקע לכותל בין השכנים הוא הרצון של שני הצדדים, ואילו במשנה ב הרקע הוא המנהג הכללי. חשוב להדגיש שגם מנהג מקפל בחובו רצון. המנהג הוא רצון כללי שהתגבש והתקשה לכלל רצון כללי מחייב.

מבנה "קובץ-משנה" 2 (משניות ג-ד)

קובץ זה מכיל את המשניות ג-ד. קובץ זה הוא תמונת ראי של "קובץ משנה" 1. אנו פותחים באיזור בו סיימנו – בקעה. לאחריו, עוסקת המשנה בכותל חצר האמור במשנה א. העיסוק עתה מצוי בנקודה אחרת בציר הזמן ובמערכת היחסים בין השכנים בחצר – כותל חצר שנפל.

מערכת המונחים ההלכתיים בקובץ זה שונה. המונח "בונים" נעלם. ברישא של כל משנה מופיע המונח "מחייבין" שהוזכר כבר בקובץ א. מסע המונחים אינו הסתיים והוא ממשיך מהמונח הקודם – "מחייבין" – למונח "מגלגלין עליו את הכל". לאמור, מחייבין אותו חיוב גדול יותר ממה שהיה פטור בתחילה. הנסיבות שבהן מופיע הגלגול גם הן מעניינות ומשותפות לשתי ההלכות בקובץ משנה זה. מדובר במקרה שבו נעשה מעשה תגובה כלשהו בידי השכן (גידור רוח רביעית או בניית כותל מקביל). עשיית המעשה היא זו שמחייבת אותו בכל. במעשיו גילה בדעתו שנוח לו במעשי חברו ועליו לשאת בהוצאות. כאמור, משנה ד מהווה תמונת ראי של משנה א. היא עוסקת בכותל בחצר בין שכנים. בעוד שבמשנה א החובה לבנות נולדה מהרצון המשותף, הרי שבמקרה זה החובה לבנות נובעת מרצון ישן או ממקרה חמור יותר שבו מגלגלין את הכל – סמך לו כותל אחר, קרי פעולה מסוימת של השכן שיש בה גילוי דעת.

השוואה בין "קובץ-משנה" א וב מעלה נתון מעניין. "קובץ-משנה" א פותח ברצון של שני הצדדים ומוביל אל מנהג שמחייב את שני הצדדים. לעומת זאת "קובץ-משנה" ב פותח במנהג ומסיים בחובה של אחד מהם בלבד. לו לא רצה אחד הצדדים לחלוק את הגינה או החצר, נראה שלא היתה חובה לעשות זאת.

קובץ ב - משנה ה

משנה זו עוסקת בתחום אחר לחלוטין. הנסיבות בהן היא עוסקת, החצר ואחר כך החומה, מזכירות במעט את משנה א. אולם, הדיון אינו בבניית כתלים פנימיים, אלא בבניית שער ודלת חיצוניים, וחובת בניית חומה לעיר. במשנה זו נעלם הרצון לחלוטין. הכלל כופה על היחיד את חובת ההשתתפות הכספית עימו ללא כל רצון, מנהג (=רצון כללי, כאמור לעיל) או מעשה מקדים (עמד וגדר, או סמך). גם המונח ההלכתי התחלף. לא עוד "בונים" (יחד?) או "מחייבין", אלא כופים. מונח זה מקפל בתוכו רמיזה למעשה של כפיה חיצונית.

קובץ ג - משנה ו

במשנה זו לומדים אנו על התנאים המקדימים לחלוקה בין שכנים. המשנה פוסקת שיש גודל מינימאלי לחלוקה בין שותפים בחצר או בחפצים נוספים. במקרה של חצר, התנאי המאפשר לצד אחד לכפות חלוקה הוא שטח של ארבע אמות לכל שותף. המונח ההלכתי הוא "חולקין". ישנה לפנינו אפשרות לחלוקה שאינה מבוססת על רצון חופשי ולא על כפיה אלא על היתר לחלוק. מונח זה, "חולקין", משלים ומתאים למקבילה במשנה א "בונים".

מדובר בפעולה שיש בה ניחוח של שיתוף פעולה. בסופה של המשנה מופיע שוב הרצון הגובר על הכל. כאשר ישנו רצון ניתן לחלוק, גם אם לא קיימים התנאים המקדימים. נפתח ברצון והסתיים ברצון. מובן הוא שהרצון האנושי מוגבל בקודש, שבו לא יועיל הרצון לחלוק.

ד. המבנה הכיאסטי ומשמעותו

מבנה כיאסטי שבאמצעו שיא ולאחריו חזרה במהופך על האמור בתחילה מקיים בתוכו פעמים רבות תנועה. שיאו של המהלך מחדד את המסר וחוזר ליישם אותו באיברים שאחריו, והפעם תוך קריאה מחודשת. משנה ה, המהווה את נקודת השיא של הפרק, מלמדת אותנו את כוחה של הקהילה בבניית הקבוצה והפרט, ומחזירה אותנו אל החצר והיחסים בין שכנים מתוך מבט זה. עתה לומדים אנו שחלוקה והגדרה עצמית בין שניים, אינן רק פרי הרצון החופשי של הצדדים שלאחריו בא מימד הכפייה, אלא החלוקה מבוססת בראשיתן על מרכיב כפוי של סטנדרט – "כל ששמו עליו חולקין". החלוקה מתקיימת ללא רצון. הרצון מופיע רק לאחר קיומה של המסגרת, או, במקרה של בני חצר, כאשר המסגרת לא מאפשרת את קיומה של החלוקה.

ננסח זאת באופן אחר. בראשית הפרק נוצרה אווירה של אידיליה – חלוקה של שותפים על בסיס רצון משותף של שני הצדדים. עד כה לא נחשפנו לנסיבות אחרות של חלוקת חצר. עתה בסיום הפרק למדים אנו שהרצון המשותף קיים למעשה בנסיבות מסוימות מאוד – חצר שאין בה דין חלוקה. השותפות נכפית על הצדדים בשל גודלה (הקטן) של החצר, ורק רצון משותף ישחרר אותם ממנה. כאשר החצר גדולה דיה בכדי לחלק אין צורך ברצון של שני הצדדים. תנאים אלו מאפשרים לכל אחד מהצדדים בחצר לדרוש את החלוקה של החצר אף ללא רצונו של השני – זכות האחד היא חובתו של השני. יתכן שמצב זה מתאר נכוחה את יחסי השכנים – מגורים זה לצד זה. בכך שונה התמונה מהאמור בריש המסכת – שותפים. שותפות בקרקע ללא חלוקה קיימת בדרך כלל כאשר לא ניתן לחלוק את הקרקע מחמת גודלה. המשנה אם כן פתחה את המסכת והפרק במקרה של שכנים קרובים עד מאוד – השותפים, וסיימה בשכנים רגילים שחולקים את החצר ללא שותפות.

ה. חרצון ועד כפיה

מה למדנו ממהלך הפרק? מפרק זה למדנו על מערכת היחסים בין פרטים לבין עצמם ובין הפרט לקהילה. מסתבר שיש ביחסים אלו עליות ומורדות. ליבו של הפרק תאר את כוחה של הקהילה וסימן את הכפייה ככוח מרכזי במערכת היחסים. המסגרת בה פועלים

הפרטים ואשר בה הם מביעים את רצונם ומממשים את זכותם, מצויה בתוך הקשר קהילתי של חצר. יצירת הקשר זה נעשית בכפיה גמורה, ללא כל רצון. תנאי לקיום זכויות הפרטים הוא תשתית קהילתית מחייבת – דלת ובית שער. כאמור, בהינתן תשתית זו יכול הפרט לנוע בחופשיות לבטא את רצונו. כוחה זה של הקהילה משפיע גם במערכות היחסים בין פרטים. למדנו שתיכון מערכת של יחסים המבוססת על רצון משותף, ואולם קשר זה מוגבל למקרים מסויימים מאוד – חצר שאין בה דין חלוקה. נוסף לכך, הרצון של הצדדים מוגבל ומוכתב על-פי מנהג המדינה, שמחייב את שני הצדדים. המנהג כולל את עצם החלוקה או את טיב החומר של החלוקה. כמו כן, ישנם חיוביים משפטיים שאינם נובעים ממנהג וגם הם גוברים על רצון הצדדים. במילים אחרות, הרצון המשותף של צדדים משתלב בגורמים (רבים) אחרים שמעצבים אותו ומגבילים אותו.

ניתן לומר שהפרק סוקר בפנינו את זכויותיו של פרט בחצרו מחד ואת כוחה של הקהילה מאידך. הפרט יכול לכפות את שכנו לחלוק ולגדור וכן הקהילה מממשת את זכויותיה בכפיה על-ידי מנהג המדינה וכפיה כללית.

הרצון המשותף "מתחיל" כאשר מסתיים כוח החיוב והכפיה של הפרט או הקהילה. במילים אחרות כוח הכפיה והזכות לחלוק ולהגדרה מוגבלים למקרים המבטלים את הקניין של הפרט – כל ששמו עליו חולקים. במקרים אלו מתעורר הרצון המשותף.

י. זכות ההגדרה העצמית

נוסף לכך, הפרק כולו עוסק בכתלים והפרדות. לאמור, הזכויות בהם עוסק הפרק נוגעות לשאלות של הגדרה עצמית של יחיד או של הקהילה כולה – חומה לעיר ושער לחצר. זכות ההגדרה העצמית אינה דבר קבוע ונתון. לעיתים נדרש רצון אישי בכדי לממש זכות זו, ולעיתים הקהילה כופה על הפרט את ההגדרה האישית שלו.

ז. משנה א וסוגיית הבבלי הראשונה

מסכת בבא בתרא, המצויה בתוך סדר נזיקין, עוסקת בהסדרת היחסים בין שכנים. הרב וולפיש הראה יפה כיצד פרק א מהווה תיקון והשלמה לפרק הראשון של מסכת בבא מציעא, ואילו פרק ב – לפרק הראשון של מסכת בבא קמא. כאמור, מסכתנו עוסקת בהסדרת היחסים בין שכנים. מטרתה של הסדרה זו היא למנוע את המצבים אליהם נקלעו האנשים בבבא קמא בנזק לא רצוי, ובבא מציעא במציאה. על-מנת לא לריב על האבנים (שנים או חזין) ולהכריע בליט ברירה שיחלוקו, מחייבת המשנה אצלנו לבנות את הכותל באמצע ובכך למנוע את הויכוח בעתיד – לפיכך אם נפל וכו' האבנים יחולקו בין שניהם.

הזיקה הלשונית בין הפרקים ברורה: יחלוקו, שניהם. כך גם ביחס לפרק ב. על מנת למנוע מצב של נזק קיימת חובה של הרחקה לא יחפור וכו'.

נתמקד במשנה א. מהי ההוראה הנלמדת במשנה זו? במילים אחרות – היכן מסתיים סיפור הדברים (הנסיבות/המקרה) ומהי מילת החיוב המשפטית?
מבחינה תחבירית שתי תשובות קיימות: "בונים" או "באמצע". על-פי אפשרות א, הסיפור הוא על שני שכנים שרצו לעשות מחיצה, והמשנה באה ללמד שבונים אותה, כלומר, יש חובה לבנותה. על-פי הקריאה השניה ההוראה של המשנה נוגעת למיקומה של הבניה – באמצע החצר. הרצון לבנות, באפשרות זו, שייך לחלק הנסיבתי של המשנה ואינו חלק מההוראה המשפטית. כפי שהראינו לעיל לא ניתן לפרק בקלות את המונח "בונים" לחובה לבנות, מאחר והנסיבות בהן קיימת הבניה הן נסיבות של רצון חופשי. עמימות זו פותחת פתח למחלוקת בגמרא האם ישנה חובה לבנות כותל או לא – היזק ראייה שמיה היזק או לא.